

2 JUIN > 16 OCT 2011
 LA ROCHE JAGU
 CÔTES D'ARMOR

**SOYONS
 FOUILLES
 DÉCOUVERTES
 ARCHÉOLOGIQUES
 EN BRETAGNE**

**EXP
 O
 E**

Denier départemental de
 LA ROCHE JAGU
 22260 Plézel
 Tél. 02 96 95 62 35
cotesdarmor.fr

Votre Conseil général
 L'éducation, faire grandir les talents

© 2011 Cotes d'Armor

SOYONS FOUILLES

Furch-difurch, Ar c'havadennoù arkeologiezh e Breizh

E Breizh ez eus bet renablet, betek bremañ, 20 000 lec'hienn arkeologiezh. Bep bloaz e vez diskoachet meur a gant lec'hienn nevez gant ar furchadegoù dre nij pe ar sontadegoù a-raok ma vefe labourioù, ha neuze e vez kaset un daou-ugent furchadeg bennak da benn. Aet eo doareoù ha palioù an arkeologiezh war-raok kalz e-giz-se e-kerzh an dekvloaziadoù diwezhañ. Ha pa veze studiet un toullad traezoù pe un ti gwechall, ez eo takadoù annezioù, santualoù, beredoù en o fezh, war veur a hektar, a vez furchet bremañ.

Gant an diskouezadeg "Furch-difurch" eo pedet an dud da welet an enklaskoù bet kaset da benn e-kerzh an ugent vloaz tremenet er pevar departamant a zo e Rannvro Breizh. Ouzhpenn studiadennoù ha furchadegoù graet a-nevez ha n'int ket bet diskouezet gwech ebet c'hoazh evit lod anezhe, e kaver amañ ivez an doareoù nevez ma sell ar skiantourien ouzh traoù zo hag a oa bet diskoachet pell zo. Heñchet e vefet gant an diskouezadeg eus donedigezh an dud kentañ da Vreizh war-dro - 600 000, betek an amzerioù tostañ, dre emdroadur an teknikoù, an doareoù soñjal ha lojeiz hon hendadoù o doa gouvezet en em ober diouzh ar cheñchamantoù hin pe politikerezh a zo bet a-hed hon istor.

Gwrizioù ha palioù

Pell zo eo bet sachet evezh an arkeologourien war-zu Breizh. Kenkent hag en 19vet kantved o doa graet ar renabloù hag ar furchadegoù kentañ evit ar monumantoù a oa anavezet da neuze. En eil lodenn eus an 20vet kantved e voe roet lañs da vat d' an enklaskoù a veze kaset en-dro gant doareoù nevez a c'haller gante studiañ ar relegoù-se ha kompren anezhe gwelloc'h. Peurvuiañ avat ne veze ket furchet war gorreadoù gwall vras pa ne oa ket peadra d'en ober. Aet eo ar cheñchamantoù bras e kêrioù hag e maezioù Breizh war washaat e-kerzh an dekvedoù diwezhañ, ha diskwel a reont splann pegen bras e c'hall bezañ an distrujoù graet e-mesk ar relegoù a zo dindan zouar gant ar palioù-mekanik. E-pad ar c'heit-se, pa ranke an dud en em ober a-greiz-tout ouzh ar c'hemmoù da-heul ar brezel, ez eus deuet c'hoant dezhe da glask war-lerc'h o gwrizioù ha da c'houzout hiroc'h war gement tra a sell ouzh an amzer dremenet. Diwar se e oa bet adaozet, etre 1981 ha 2003, an testennoù lezenn a roe tro da wareziñ pe da studiañ ar relegoù-se a-raok ma vefent diskaret ha da c'hoprañ arkeologourien da gas an enklaskoù-se da benn.

Diazezet eo an arkeologiezh a vremañ war an div gefridi-mañ : diouzh un tu lakaat ar pezh a ouzomp hag an doareoù-labour da vont war-raok dre an enklaskoù a vez rakwelet, diouzh an tu all ober war-dro meur a zek sontadeg ha furchadeg bep bloaz war relegoù a zo en arvar, da-geñver enklaskoù diarbenn hag a vez boulc'het tachenoù studi nevez d'o heul.

LES PREMIERS HOMMES

An dud kentañ

War-dro 1 milion a vloavezhioù zo en em gavas, e kornôg Europa, ar strolladoù tud kentañ (a-raok re Neandertal) deuet eus Afrika dre ar Reter-nesañ hag Eurazia. Nag e Breizh, ar roudoù koshañ lezet gant an dud zo eus ar bloavezhioù - 600 000.

E-pad kantadoù a vilvedoù e veze cheñchet annez gant an dud diouzh ar mareadoù yen, klouar pe tomm zoken a veze a bep eil. E Breizh e cheñch live ar mor da-heul ar cheñchamantoù hin. Pa vez mareadoù yen e tiskenn ar mor, en ur leuskel plaennoù ledan war e lerc'h en arvor. D'ar mare yenañ, 20 000 bloaz zo, e oa en em gavet 120 m izeloc'h evit al live a zo bremañ. Er c'hontrol, pa 'c'h a an amzer war dommañ ec'h a live ar mor war greskiñ ha lodenn an douaroù, da lâret eo an tachenoù ma vev ar geotdebrerien bras, war zigreskiñ kalz. Rankout a reas ar chaseourien-dastumerien, kantreidi anezhe, en em ober dibaouez diouzh ar cheñchamantoù-se ha neuze mont da-heul monedonea ar bandennoù loened.

Un dra all a bouez a oa hag a rae da dud ar Ragistor en em staliañ el lec'h-mañ-lec'h : pourvezañ danvez da fardañ an ostilhoù. Klask a oa war ar c'hailhastr, ar pezh zo n'eus ket anezhe e kondon Breizh. Ne vezent kavet nemet e stumm bili diloaiet war an aodoù. Pa vezent rouez pe re vihan avat e ranke an dud ober gant mein eus ar vro evel ar c'houarz pe ar c'hrag.

Ur gwel kaer war ar mor

A-hed ar milvedoù, war aodoù roc'hellek Penn-ar-Bed, ez eus deuet mougevioù stummet gant ar mor war wel en uhelderioù disheñvel, diouzh ma cheñche live ar mor. Hiriv an deiz eo disac'het pe stouvet al lodenn vrasañ eus ar re uhelañ anezhe, e-kichen reoù all a vez krignet gant ar mor c'hoazh pe beuzet int penn-da-benn. Pa c'halled mont betek enne ec'h ae ar groc'hoù mor kozh-se d'ober gwaskedoù a-feson evit ar strolladoù tud. Ne oant ket gwall zon met durc'haet mat e oant, a-us d'ar vandennad douar sko ouzh ar mor ha darempredet gant an tropelladoù geotdebrerien bras, gant-se e c'halled diwarne sellet mat ouzh monedonea ar jiber.

Gant ar furchadegoù e ouzomp e oa bet implijet groc'h Menez Dregan e Ploeneg (Penn-ar-Bed) gant an dud e meur a varead etre -500 000 ha -250 000 bloaz, diouzh ma cheñche live ar mor. Diwar se e kaver a-bep-eil gwiskadoù bili pe traezh, ha leurioù, ostilhoù benet a-strew warne. Gallout a reer gwelet e oa bet cheñchamantoù etre al liveoù izel, ma kaver ostilhoù bihan dreist-holl, hag al liveoù uhel ma 'c'h eo stank ar bili bras benet.

Diskoachet ez eus bet pemp oaled, drailhadoù glaou koad hag eskern a-leizh d'o heul ha mein devet ivez, ar pezh a ziskouez e veze graet tan gant an dud eno. Emaint e-touez an testenioù koshañ er bed eus mestroniadur an tan.

LES PREMIERS HOMMES

Kalon yac'h a rank debriñ

Diazezet e oa ar vedisinerezh er Grennamzer war ar c'hempouez etre an dourennoù (ar gwad, al limf, ar vestl velen hag ar vestl du), pa veze re eus unan anezhe gant un den e skoe klañv. Gant kement boued a zo ez eus un dregantad eus an holl zourennoù-se. Gant-se e ranke an dud bezañ soagnet da gentañ-penn dre ur reol-voued hag a oa diouzh an doare ma oa lodennet o dourennoù.

Alies, el levrioù keginañ, e veze gouestlet ur pennad d'an dud nammet ha d'ar re glañv : kaboned poazhet en dourgib, bouilhoñs alamandez, soubenn binochez, grilhed-dour farset, etremeuzioù ha yod-kerc'h a veze lakaet war ar roll, meuzioù gwenn anezhe dreist-holl pa oa al liv-se arouez ar burded, ha dre-se mat da bareañ.

Gant an eskern hag ar pollen a zo bet kavet e c'haller gouzout hiroc'h war ar pezh a veze debret en ospital. Abalamour d'an deizoù vijil e oa kalzik seurtoù pesked, daoust ma veze diskarg an dud klañv alies. Evit an devezhioù all e veze kig leue, bevin, moc'h ha deñved hep ankouaat an evned, eus ar yer d'an devediged. Gant ar greun e ouzomp hiroc'h war ar c'haol, an irvin, ar pour, ar panez hag ar fav a veze gounezet e liorzhoù an ospital. Evit ar pezh a sell ouzh an edoù, mont a raent d'ober diazez ar bevañs dre ar bara, ar yod, an tourtennoù hag ar pastez. Impljet e veze ar sukr hag an amann da louzoù.

Evit poazhañ, mitonañ, birviñ ha mirout ar boued e veze graet gant podoù a bep seurt ment hag a veze skaotet ha cheñchet alies, d'an traoù da vezañ yec'hedus. Er pezelioù bras e veze graet formaj diwar al laezh a oa start da virout. Kavet ez eus bet ur plad hag a zo heñvel ouzh ur billig zoken !

CHASSE, PECHE ET INNOVATIONS

Chaseal, pesketa ha doareoù nevez

Goude ar maread yen-sklas, 18 000 bloaz zo, pa oa goloet ul lodenn eus Breizh-Veur gant ar galotenn skorn, ec'h eas an hin war glouaraat tamm-ha-tamm etre -12 000 et -9 000. Adsevel a reas ar mor, war-dro hanter-kant metr uheloc'h, ha neuze disrannañ enezennoù hag en em ledañ en aberioù a reas. Cheñchet e voe an endro : war-lerc'h ar stepennoù e teuas plaenenoù warne kelvez, ha goude-se koadeier stank, enne gwez-derv da gentañ-penn. Chaseet e veze ar bronned bras arouezus eus ar metoù-se : kirvi, yourc'hed ha moc'h-gouez. Ne chom ket nemeur a roudoù eus ar bed-se, bed ar gwez hag ar plant. E lec'h all en Europa ez eus bet kavet un toullad kevell ha rouedoù pesketa, paneroù evit serriñ ar c'hraoñ-kelvez, pe gwaregoù evit chaseal, e-barzh taouarc'hegoù lec'h m'o doa gallet en em virout.

N'eus nemet ar binvioù mein a bad ouzh krignerezh an amzer. Gwelet a reer e voe eeunaet ar mod da fardañ anezhe evit kaout traoù hag a c'halled addressañ aes : graet e veze skeltrennoù mein oberiet fin hag a-vent an eil re gant ar re all dre vras, da lakaat e penn biroù koad. War an aodoù e oa en em staliet, war-dro - 6 000, annezioù bras hag a zo bet diskoachet abalamour d'ar berniadoù kregin ha restadoù spesadoù bet pesketaet, ar pezh a ziskouez e oa aze poblañsoù na oant ket tre kantreidi ken. Pa weler ar beredoù bras e Tivieg hag en Edig (Mor-Bihan) hag ar mod aketus ma veze interet ar re varv, e komprenner ne oa ket eeun ar c'hevredigezhioù-se.

Kelvez ha moc'h-gouez

Er Mezolitik e oa goloet diabarzh ledenez Vreizh, an Argoad, gant bodoù kelvez pe koadeier derv. Strewet e oa al loened a veze chaseet hag ar frouezh a veze dastumet ken e ranke ar baotred hag ar merc'hed mont ha dont diouzh mareadoù ar bloaz. Dastumet e veze forzhik kraoñ-kelvez da astenn ar boued evel ma oa dleet : adkavout a reer o c'hlor devet a-leizh en annezioù eus ar c'houlz-se.

Pell zo ec'h anavezzer kampoù bras war lein an tosennoù – en 8vet milved –pe war ribl ar stêrioù – er 6vet milved – ma tistroe ar gantreidi-se ingal. Da-geñver ar furchadegoù nevesañ ez eus bet kavet ivez, e-barzh toulloù-roc'h, annezioù bihan lec'h na chome ket ken pell an dud. E Pont-Glas, lakaomp, e kumun Plouneour-Menez (Penn-ar-Bed), e chome un toullad tud a-sav ur wech dre vare en-dro d'un tantad, evit dresañ o biroù a-raok mont adarre d'hemolc'hiñ kirvi, yourc'hed pe moc'h-gouez.

Ar c'hailhastr, ar vein aesañ da venañ, n'eus ket dioute e Breizh. Kavet e vez ingal bili kailhastr bihan, deuet eus deun ar mor ha diloaiet war an aodoù. Implijet e vezent gant tud an arvor a eskemme anezhe gant tud eus diabarzh an douaroù en 8vet milved. E-kerzh ar 7vet hag ar 6vet milved e rae kantreidi an argoad gant ar vein a c'hallent benañ a veze kavet war al lec'h, dreist-holl, ha nebeutoc'h-nebeut gant kailhastr. Marteze e c'hallomp soñjal ec'h eo abalamour ma oa erru stenn an darempredoù etre tud an diabarzh ha re an arvor e veze klasket pourvezañ mein en un doare all.

CHASSE, PECHE ET INNOVATIONS

Kregin ha kresteneged

Abalamour da restaolioù kregin, drein hag eskern bern-ha-bern e ouzer e oa tud o vevañ er 6^{vet} milved en arvor, ar vandennad douar sko ouzh ar mor a oa etre 5 ha 10 m izeloc'h evit bremañ. E-mesk ar restaolioù-se e vez kavet skirioù mein hag ostilhoù torret, graet dreist-holl gant bili kailhastr diloaiet war an aodoù.

Diwar dielfennañ peseurt danvezioù kimiek ac'h a d'ober ar skeledennoù tud interet e-mesk ar berniadoù-se, meur a gant metr karrez anezhe, e weler ec'h ae ar spesadoù mor d'ober ul lodenn vras eus bevañs ar pobloù-se. Tennañ a raent o mad eus kement danvez a deue eus ar mor. Gallout a raent mont war droad da zastum kregin ha kresteneged pa veze izel ar mor, tapout pesked gant pejoù pe pesketa ha pa n'o doa bag ebet, tapout lapoused pa vezent o c'horriñ. Ne oa ket ezhomm kement-se a ostilhoù a-ratozh neuze, ha kavet e veze danvez e-pad ul lodenn vat eus ar bloaz. Ouzhpenn-se e veze astennet ar meuzioù ordin gant bronneged mor ha re douar. Gant kemend-all a zanvezioù da zebriñ e weler o doa gallet an dud-se chom e bord ar mor e-pad meur a vloaz, kuit da vezañ rediet da vont da gantreidi evel ar pobloù a oa e diabarzh an douaroù.

PREMIERES ARCHITECTURES

Ar savadurioù kentañ

Mont a ra an taolioù-mein hag ar peulvanoù d'ober ul lodenn eus skeudenn hengounel Breizh. Savet pe kenstrollet e oa bet al lodenn vrasañ eus ar vein vras-se gant ar strolladoù kentañ a saverien-loened pe labourerien-douar o doa kiet kalz, a-fet amzer ha nerzh, evit ober ar melloù monumantoù-se. Koulskoude n'eo ar relegoù-se, pegen sebezus bennak e vefent, nemet al lodenn dister a weler c'hoazh eus holladoù savadurioù kalz brasoc'h. N'eus chomet roud ebet, pe dost, eus al lodennoù breskañ a oa graet gant mein-boueta tennet eus mengleuzioù. Ar vein-sav pe ar c'hambrou-bez brasañ hepken zo padet ouzh reuz an amzer, a-raok bezañ goloet penn-da-benn gant ar strouezh hag ar gouelezennoù, pe gant ar mor.

Betek-henn ne ouiemp tost netra diwar-benn buhez ar c'humuniezhoù o doa savet ar monumantoù-se. Diwar enklaskoù ez eus bet kavet roudoù eus savadurioù boutin, e koad pe pri, brasoc'h, alies, evit ar savadurioù-bez a veze savet gante a-hend-all. A-wechoù e vez heñvel tres an tier bras-se ouzh hini ar c'havioù-bez, evel pa vefe ti ar re varv ur gobari bihanaet eus hini ar re vev. War a seblant e veze implijet ar vein evit ar savadurioù relijiel pe ar bezioù dreist-holl a oa graet evit padout, evel hon ilizoù-meur ha n'o deus graet nemet delc'her cheñch a-hed ar c'hantvedoù.

Monumantoù dianket, arouezioù ankouaet

Da-heul an enklaskoù a vez graet er mareoù-mañ war ar meurvein e vezer krog d'anaout an doare ma voe savet, war hir amzer, ar monumantoù kentañ en arvor ar mor atlantel en Europa. Diwar furchal penn-da-bennn ur pezh savadur bez e Ploeneg (Penn-ar-Bed) ez eus bet lakaet war wel penaos e oa bet savet pazenn-ha-pazenn, azalek ar bez kentañ kleuzet war-dro - 4 500, betek ma voe serret ar c'hav-bez diwezhañ war-dro - 3 000.

E 2007, war an aod e Sant-Pêr-Kiberen (Mor-Bihan), e voe kavet un dastumad bouc'hili jadeit, hag a zo ur seurt roc'h eus an Alpoù italian, gant daou dourist. Gant an enklaskoù graet war an aod vev, ha dindan ar mor gant ur sonar ha splujerien, e voe diskoachet ur steudad peulvanoù ha, nepell alese, ur pezh hollad reoù all, ouzhpenn 300 m hirder dezhañ. E Belz pe en Ardeven (Mor-Bihan) ez eus holladoù ken bras all, enne meur a gant maen-sonn, goloet an douar pe al lanneier. Diskouez a reer dre ar radiokarbon, evel gant an traoù a zo bet kavet, e oa bet savet ar frammoù-se er 5vet milved a-raok hon amzer.

War lod eus ar vein-sonn-se e weler c'hoazh arouezioù engravet. Anaout a reer en o mesk ostilhoù zo, evel lavnennoù bouc'hili lakaet div-ha-div a-wechoù, re-bar d'ar re bet adkavet e Sant-Pêr-Kiberen. Skeudennoù all zo hag a zo muioc'h luziet, evel c'hwezherien-bras anavezet nevez zo. Pe e vefent o-unan pe a-stroll war ar vein-sonn-se e kont an arouezioù-se deomp tammoù eus un istor d'ur mare ma oa krog mab-den da glask doñvaat an natur gouez a oa endro dezhañ.

NOUVEAUX METAUX, NOUVELLES SOCIÉTÉS

Metaloù nevez, kevredigezhioù nevez

Da-heul al lañs a voe tapet gant labour an arem, a zo kouevr ha staen kendeuzet, e teuas cheñchamantoù bras e kevredigezhioù Gwalarn Europa. Gant an artizanerezh a-ratozh a voe diazezet e c'halled oberiañ armoù kalz efedusoc'h, binvioù gwelloc'h ha kinkladurioù nevez.

Da neuze e oa ret kaout metalioù hag a oa rouez, ar pezh a lakaas an eskemmoù etre ar rannvroioù eus Europa da greskiñ a-fet danvezioù diaoz, traezoù oberiataet koulz hag a-fet doareoù da soñjal. Abred-tre e voe pouezus perzh Breizh en eskemmoù-se abalamour ma oa staenegi enni. Adal -2 000 dija e voe interes tud c'halloudus, hag a rene war ar pinvidigezhioù-se, asambles gant traezoù kaer-eston e-barzh kavioù-bez dindan melloù krugelloù. Lod anezhe a zlee bezañ o chom er sernoù bras eur krog da zizoleiñ gant ar furchadegoù diwezhañ.

Adal ma voe mestroniet labour an houarn, war-dro -700 e kornôg Europa, e voe graet gant doareoù nevez da c'hounit an douar diwar implijout ostilhoù gwelloc'h ha temz. En em staliañ a reas ur bern menajoù e terouerioù hag a voe gwellaet gante dizehan a-hed kantvedoù. Lakaet e oant en ur rouedad gwenodennoù ha hentoù a rae ul liamm etreze hag a oa dindan veli mac'htierned o annezioù galloudus, ha goude-se dindan hini ar c'hêrioù a oa krog da greskiñ e pep lec'h er vro war-dro -150.

Dispenn roudoù ar saezhoù

Abalamour m'int fin-tre ha plaen ken ec'h int, eo ar begoù saezhoù eus Arvorig evel gwir bennoberennoù a-fet tailhañ kailhastr. Dont a ra al lodenn vrasañ anezhe eus bezioù ma oant bet lakaet da ziskouez e oa tud uhel ha brezelourien eus an dud interes eno. Kaer-kenañ met bresk int, ken e vez sellet oute evel bitrakoù pompadiñ ha n'int ket graet evit chaseal pe brezeliñ.

Koulskoude ez eus bet gwelet nevez zo, dre ar mikroskop, roudoù deuet diwar droc'hañ plant war lod eus ar begoù saezhoù-se a oa bet lakaet er bezioù. Da neuze ez eus bet soñjet e meur a vod da zisplegañ se gant arkeologourien ha tud barrek war ar gwaregañ hag a soñj dezhe e c'halled implijout ar begoù-se da vat.

Klasket ez eus bet fardañ begoù saezhoù kailhastr war batrom ar re orin, e-giz-se eo bet adkavet an teknikoù oberiañ a veze implijet gant an artizaned eus oadvezh an arem. Marteze e oa bet tennet ar saezhoù-se, staget ouzh fustoù koad, war wenoù plouz hervez ul lid resis-tre.

Studiet e vint gant ar mikroskop evit lakaat ar roudoù a zo war ar saezhoù nevez-c'hraet keñver-ha-keñver gant ar re orin, hag e-giz-se gwiriañ ar vartezeadenn e vefe bet kustum ar pennoù bras da dennañ war wenoù graet gant plant, pe neuze klask displegañ an traoù en un doare all.

NOUVEAUX METAUX, NOUVELLES SOCIÉTÉS

Buhezioù torret

Da vare oadvezh an arem e oa mogeriadoù bras, enne degadoù a diez, o ren ar vro. En-dro dezhe e veze menajoù bihan gante grignolioù, klozioù evit ar chatal hag un toullad parkoù. An traoù torret a adkaver er fozioù ha fozelloù, dreist-holl listri evit mirout ar greun, a laka ac'hanomp d'anaout gwelloc'h buhez ar beizanted-se. War a seblant ne chome ket an dud enne ouzhpenn ur remziad pe ziv. Cheñchet e veze plas dezhe pa ne veze ket ken founnus an eostoù abalamour ma oa erru didemz an douar.

En traoniennoù e oa an darn vrasañ eus an tiez-annez hag a-us dezhe war an uhelioù, a-hed an hentoù, e veze savet krugelloù douar, un nebeud metroù uhelder dezhe. Diskouezet ez eus bet gant ar furchadegoù nevesañ ne oa ar bezioù-se nemet al lodenn a weler c'hoazh eus beredoù bras a oa bet darempredet e-pad meur a gantved, meur a zek bez enne a-wechoù.

E-kichen ar beredoù-se, nepell diouzh an hentoù pe diouzh ar stêrioù, ec'h adkaver dastumadoù enne tolzennadoù kouevr hag ivez bragerisoù, ostilhoù pe armoù torret. Ne vez ket kavet annezioù pe stalieroù tost oute, se zo kaoz n'int ket kuzhiadennoù artizaned moarvat, evel ma'z eus bet soñjet gant lod. Hervez ar studiadennoù nevesañ e tlefent diskouez kentoc'h e kustume an dud, da-geñver obidoù pe lidoù relijiel, terriñ, distummañ pe interiñ traoù personel, neket e-barzh ar bezioù met e-barzh fozioù kleuziet a-ratozh-kaer.

Bouc'hili d'ober petra ?

E kornôg Bro-Frañs e vez adkavet traezoù drol, lakaet a viliadoù en douar, hag a zo heñvel a-walc'h ouzh gennoù, pep a ailhedenn ouzh o c'hostez. Ha pa oa gante stumm ar bouc'hili eus oadvezh an arem, ne c'hallent ket bezañ implijet evel ostilhoù. Kleuz int betek tost ouzh o dremm ha ken tanav ken ne oant ket evit bezañ lemmet. Bresk e oant, prest da derriñ gant an disterañ stokadenn, abalamour ma 'c'h ae kalz a blom d'ober anezhe.

Diskoachet ez eus bet dastumadoù degadoù a vouc'hili endonet e-barzh fozioù, da-geñver ar furchadegoù graet nevez zo e Kemper (Penn-ar-Bed), Noal-Pondi (Mor-Bihan) pe Hengoad (Aodoù-an-Arvor). Kavet int bet e-kichen tiez bihan klozet eus ar mare a zo etre -700 ha -500, ur c'houlz ma oa krog an dud d'ober gant ostilhoù houarn e-lec'h re arem.

Daoust ma seblant an dastumadoù-se dont da-heul ar re gant armoù hag ostilhoù brevet, arouezus eus oadvezh an arem, n'int ket tamm heñvel e gwirionez. Liammet int ouzh an annezioù muioc'h evit ouzh ar beredoù. En dastumadoù-se e kaver traezoù en o fezh, arouezus o zalvoudegezh na oa ket stag ouzh o implij pe ouzh ar metal, erru diamzeret evit fardañ armoù pe ostilhoù. Un asez moneiz e tlefent bezañ, evit aesaat an eskemmoù, pe traoù a veze profet d'an doueed. Ne vo gallet kompren d'ober petra e oa eus ar brizh ostilhoù-se nemet dre forzh delc'her d'ober enklaskoù, da studiañ al lec'hioù ma oa bet endonet an traoù hag an doare ma oant renket.

NOUVEAUX METAUX, NOUVELLES SOCIÉTÉS

Bezioù tiegezhioù

Tost ouzh an tiez-feurm krouet war-dro -500 e veze staliet ur vered pe ziv, anezhe tosennoù bihan (ar c'hrugelloù) savet gant an dud, alies e-kreiz ur c'hloz etre 10 pe 30 m ledander. Ar vein-sonn, pe traoù heñvel e koad, hag ar porchedoù da vont e-barzh a zegase tres monumantoù d'al lec'hioù sakr-se. Er c'hrugelloù-se e veze interet korfoù ar re varv ha da-c'houde, war-dro -450, o eskern devet ha serret e-barzh jarloù. Kavet e vez, ur wech an amzer, bugale ha krennarded, hag ivez eskern devet digant meur a zen er memes jarl-ludu, ar pezh a laka soñjal e kredent e liammoù familh hag a zalc'he da vezañ er bed-hont.

Unan eus perzhioù ar bezioù a gaver e Breizh eo e oant paourik : ne veze lakaet enne nemet ul lodenn arouezek eus bragerisoù pe armoù an den marv a veze devet. Ne rentont ket ur skeudenn eus al lidoù-kañv war an ton bras hag a vez santet gwelloc'h e testennoù an Henamzer pe e rannvroioù all ma veze interet ar re varv gant o armoù, o holl ginkladurioù ha peadra da zebriñ er bed-hont.

War-dro -400 e voe dihanet d'implijout ar bezioù daoust ma veze tud peurvuiañ o chom en tiez-feurm a oa en o c'hichen. Moarvat ne veze ket interet ar re varv ken met lezet war wel pe strewet e vezent. Adkavout a reer un toullad beredoù dister, enne korfoù etre 4 ha 7 den bras pe krennard, eus ar bloavezhioù -100. Douaret e veze ar vugale yaouank tost ouzh an tiez.

Dizagn Galia

A-wechoù e veze engravet frizennoù war ar vein-sonn a veze savet war-dro -500 er beredoù. Heñvel a-walc'h eo an tresoù mentoniel-se ouzh ar c'hinkladurioù stampet a gaver war al listri pemdez. Diskouez a ra an oberennoù-se e veze mestroniet mat-tre an teknikoù kinklañ a veze graet gante el lec'hioù ma oa ganet an arz keltiek e kornôg Europa. Lod eus ar c'hinkladurioù-se, gant o stumm hag ar mod int lakaet, a ra deomp soñjal en un arz deuet diwar ar gwiaderezh, ma vez krouet an tresoù o lakaat neudennoù liv da groaziañ an eil eben.

E-kerzh ar 4vet hag an 3vet kantved ec'h eas kinkladurioù ar podoù pri war zousaat, anezhe tresoù kelc'hiek stampet mesket gant krommennoù treset gant an dorn. An taol-mañ, gant stumm ar c'hinkladurioù hag ar mod int lakaet bepred, e laka ac'hanomp da soñjal en un arz deuet diwar skouer hini al lêr, na chom roud ebet anezhañ peogwir e oa graet an oberennoù gant un danvez n'eo ket bet miret.

En eil hag er 1añ kantved e teuas un arz nevez war wel, hag a zo deuet betek ennomp dreist-holl dre ar pezhioù-moneiz e oa krog an dud da gognañ. Gant an arouezioù treset, bleinerien kirri, marcheien gante gofoù, klezeier pe skoedoù, e veze taolennet talvoudoù an aristokrated war varc'h, an equites a oa kaoz dioute gant Kezar. Ouzhpenn armoù a weler a-wechoù ouzh ar pennzelwenoù a veze lakaet a-wel en tiez e-giz poltredoù hendadoù : ul lourenn gant barzh Paoul, pe torc'hoù douget evel lietennoù da ziskouez pegen kalonek hag enorus e oa an den.

AUX MARGES DE L'EMPIRE

War vevenn an Impalaeriezh

Da-heul trec'h Kezar war Verkingetoriks e -52 e c'hallas Roma aloubiñ Galia betek aodoù Mor Breizh hag ar Meurvor Atlantel. Pa oa kont evel-se a-fet geostrategiezh e teue Breizh neuze da vezañ bevenn an Impalaeriezh e penn pellañ ar gwalarn e-pad tost d'ur c'hantved.

Romanekaet e voe ar rannvro en ur ober tri pe bevar remziad daoust ma oa pell diouzhkreiz an Impalaeriezh, abalamour m'o doa gouvezet mat ar Romaned ober d'ar pennoù bras mont diouzh o zu o reiñ kargoù dezhe en ensavioù staliet er c'hêrioù-penn nevez-krouet hag a rene ar c'heodedoù.

Skignet e veze ur mod-bevañ nevez, arouezius eus ar bed kreizdouarel, gant al legionoù o doa da lakaat an urzh da ren, da renkañ an takadoù ha da brientiñ an aloubadegoù da zont. Ober a rae ar bazieren war-dro stummañ maezioù Galia ha sevel kadastroù hag a aesae lodenniñ an douaroù a-nevez ha lakaat paeañ an tailhoù.

E ledenez Vreizh, evel e lec'h all e Galia, en em lakaas an dud d'ober gant doareoù nevez da bediñ, da sevel tier, d'en em wiskañ, da skrivañ ha da geginañ. Diwar neuze e oa Galia evel ur marc'had nevez ha frank m'en em gave marc'hadourezhioù a-leizh produet e proviñsoù ar c'hreisteiz.

Petra zo nevez evit kêriz ?

Rannet e voe Galia e keodedoù hag a glote alies gant toleadoù ar pobloù galian. En o fenn e voe lakaet pep a gêr-benn, diouzh ar boazioù tro-dro d'ar Mor Kreizdouar. Evit Breizh e voe krouet kêrioù Karaez, Gwened, Kersaout ha Roazhon war gomezennoù bras e-kreiz an toleadoù. Klasket e oa bet henn ober tost ouzh ur stêr bennak evit aesaat skarzhañ an dourioù lous ha sevel ar stalioù artizaned a veze ezhomm e kement kêr a oa. Hini ebet anezhe ne voe savet lec'h ma vefe bet ur gêr c'halian a-raok.

N'eus nemet soñjal er monumantoù a voe savet er fabourzioù, pe e vefe an dourbont 800 m a hirder e Karaez pe an templ e Kersaout, evit intent pegen bras e oa ar cheñchamantoù, ha pegen ampart e oa ar saverien roman a-fet ijinañ ha kas labourioù bras da benn. E diabarzh ar c'hêrioù-penn e tiskoueze tres ar c'harterioù, gant o straedoù a-skouer an eil gant eben, ur skeudenn eus ur bed reizh. Bevenniñ a rae ar straedoù-se enezennoù enne tiez, stalioù hag obererezhioù a bep seurt a gaved e kêr.

Er c'hreiz e oa ar savadurioù foran en-dro d'ur blasenn vras : ar forom. Gallout a rae an neb a felle dezhañ en em zidual mont d'ar c'hibelldioù – stalioù kibellat ma veze diduamantoù all ivez – pe mont da sellet ouzh arvestoù er c'hoariva. Hep mar ebet e oa c'hwezh an egzotegezh un tamm gant ar c'hêrioù-se hag a ziskoueze doareoù nevez da vevañ da dud hag a oa o chom war ar maez c'hoazh evit al lodenn vrasañ anezhe.

AUX MARGES DE L'EMPIRE

Un impalaeriezh anavezet dre ar c'hartennoù

Galia, bet aloubet gant Kezar, a voe adaozet war-dro -16 gant an impalaer Aogust diwar ar c'hartennoù savet gant douaroniourien ar c'houlz-se. Sellet e veze ouzh an teroueroù en un doare disheñvel-mik diouzh an deiz a hiziv. War ar stêrioù bras e oa diazezet da neuze harzoù an teir froviñs hag a oa kontet da vezañ heñvel a-walc'h an eil ouzh eben a-fet stumm ha ment : Belgia, Lugdunensis hag Akitania ac'h ae o aodoù d'ober bevenn an Impalaeriezh e tu an norzh. Pa seller ouzh ar c'hartennoù a vremañ e vezer souezhet gant stumm Galia Lioneza, ma veze meret Arvorig eus Lyon, ouzhpenn 600 km ac'hann.

Hervez tud an Henamzer e oa ar rannvro ur beg-douar troet war-zu Enez-Vreizh – Breizh-Veur a vremañ – lec'h ma oa bet Kezar o kas meur a argadenn en-dro, hag a oa krog ar Romaned d'aloubiñ anezhi azalek 43 hepken, evit echuiñ e 83. Krouet e oa bet hentoù strategel er Mor-Bihan hag en Il-ha-Gwilen azalek -15 dija, ar pezh a zo bet diskouezet nevez zo gant ar furchadegoù. Gant an traezoù, rouez a-walc'h, a zo bet adkavet er c'hêrioù-penn a oa o tiwanañ, e weler ivez e oa soudarded er vro betek war-dro 80.

Evit ar pennadurezhioù roman e tlee stabilded keodedoù penn pellañ Galia Lioneza seblantout bezañ bresk. Da-heul fin ar brezelioù en Enez-Vreizh, pa oa pellaet e-giz-se harzoù an Impalaeriezh betek norzh Bro-Saoz a vremañ, e voe lañs gant Arvorig. Ober berzh a reas ar c'hêrioù hag an domanioù diwar ar maez eno e-pad ur reuziad.

Galianed deuet da Romaned

E Breizh, evel e pep lec'h e Galia, e cheñchas doareoù an dud da soñjal en ur ober un toullad rummadoù, da gentañ er c'hêrioù a oa diskouezet evel skouer vat ar romanelezh, war ar maez da c'houde.

Evit sevel tiez e veze graet gant materi nevez : brik, teol ha mein-moger diñsek bihan staget gant pri-raz. Buan a-walc'h e voe graet an traoù diouzh gizioù an Impalaeriezh roman. Plijout a rae kalz d'an dud lakaat induoù livet gwenn o foñs, splannoc'h ha muioc'h diouzh an hin. Evit ar c'holonennoù e voe dibabet doare Toskana, diginkl hag aezet da dailhañ e greunit ar vro. Gant ar vein-c'hlas e veze graet daradurioù e-plas mozaik, hag ivez plakadoù lakaet ouzh ar mogerioù.

Diskouez a ra an enskrivadurioù hag ar skrivachoù e oa en em ledet al latin buan a-walc'h e-mesk ar pennoù bras, evel-just, hag ivez e-touez al lodenn eus ar boblañs a ouie skrivañ. Delc'her a rae an dud da gomz galianeg a-dra-sur, n'eus bet miret enskrivadur ebet avat, war-bouez un anv bennak.

Evit ar pezh a sell ouzh keginañ e voe graet gant listri nevez, evel morteziou evit pilat ar greun ha meskañ ar chaous, pladoù bras evit poazhat ar galetez. Da-heul ar yod edaj pe al legumaj e veze debret kig pe besked mitonet, aliesoc'h evit grilhet. Evet e veze gwin eus traonienn al Liger pe bier kentoc'h evit gwin eus Italia. E-lec'h eoul olivez lakaet da zont eus Spagn e kaved gwelloc'h implijout bloneg pe lard evit keginañ, soav ha pennoù-gouloù evit en em sklêrijennañ.

DESTRUCTIONS ET MIGRATIONS

Distrujañ ha divroañ

Kustum e oa Roma da lakaat « Barbared », anezhe estrenien na gaozeent ket latin, da vont da skoazellerien en hec'h armeoù. Cheñch a reas an traoù etre kreiz an 3vet hag ar 5vet kantved, pa voe dishorellet da vat Impalaeriezh Roma gant un aridennad enkadennoù war dachenn ar politikerezh, an ekonomiezh hag ar brezelioù.

Ar maread reuzioù-se a voe un digarez da strolladoù Barbared d'aloubiñ tachennoù zo eus an Impalaeriezh, da-heul argadennoù pe gant asant Roma, a lakaas anezhe da vont en arme hag a roas kargoù e-mesk ar re uhelañ dezhe a-wechoù.

E Ledenez Vreizh e lakae Roma sevel mogerioù-kreñv e Gwened pe Roazhon ha kreñvlec'hioù war vord ar mor, evit staliañ enne bagadoù soudarded deuet eus meur a gorn eus an Impalaeriezh. Lakaat a rae ivez soudarded hag o familhoù d'en em staliañ e-barzh menajoù bet dilaosket abalamour dezhe da zifenn an hentoù ha da lakaat an urzh da ren.

Azalek kreiz ar 4vet kantved e teu muioc'h-mui a bobladoù eus reter ar Stêr-Rhein. E-tro ar memes mareoù e veze taget Enez-Vreizh, Breizh-Veur a vremañ, gant morlaeron eus Iwerzhon, ha krog e oa da vezañ aloubet gant Angled ha Saozon. Divroañ a reas Bretoned war-zu broioù suroc'h war aodoù Mor Breizh hag ar Mor Atlantel. En em gavout a reas an darn vrasañ anezhe e keodedoù an Osismed hag ar Goriosolited a oa ar re dostañ ouzh tachennoù orin kalz eus an divroidi.

It d'an arme !

Da-heul muntr an impalaer Gordianus e 244 e voe ur mare distabil a-fet politikerezh. Profitañ a reas morlaeron deuet eus Mor an Hanternoz pe eus Iwerzhon evit preizhañ ar bigi hag ar proviñsoù war vord ar mor. Er bloavezhioù 282-285 e voe freuzet an hentoù kenwerzh ha mont a reas an ekonomiezh d'ar strad. Rankout a rae ledenez Vreizh en em zifenn, gant-se e voe savet mogerioù-kreñv en-dro da Roazhon ha da Wened ha kreñvlec'hioù en arvor evit gwareziñ begoù ar stêrioù pennañ. Lakaet e oa bet an urzh da ren adarre gant Diocletianus war-dro 295 war a seblant. Adsavet e voe karterioù zo er c'hêrioù diwar neuze.

Savet e voe muioc'h-mui a zifennoù azalek 350. Ac'hubet e oa adarre ar c'hreñvlec'hioù en arvor, evel hini Ploulec'h (Aodoù-an-Arvor). Kavout a reer ur renabl eus an armeoù war-dro 400 e-barzh Notennig ar c'hargoù, un dastumad dielloù savet gant kañsellerezh an Impalaeriezh : tost da 4 000 a dud a oa e ledenez Vreizh, anezhe soudarded deuet eus proviñsoù an Impalaeriezh pe barbared gopraet gant Roma hag a oa o chom e Galia gant o familhoù. Kaset e veze lod d'ar c'hreñvlec'hioù a oa er c'hêrioù pe bord ar mor. Gallout a reer gwelet, diwar furchal beredoù bihan e Gouenac'h (Penn-ar-Bed) ha Sant-Marc'hell (Mor-Bihan), e oa strolladoù all, enne un toullad soudarded hag o familhoù, kaset di da ziwall ar vro. Gouzout a reer, diouzh an traoù a oa lakaet er bezioù hag ar pezh a gaver en testennoù, e oant soudarded deuet eus kornad ar Stêr-Rhein pe eus Enez-Vreizh.

DESTRUCTIONS ET MIGRATIONS

An aour hag al ludu

Emañ palez roman bihan Mane ar Vechenn (Mor-Bihan), bet furchet etre 2001 ha 2008, dreist beg Stêr an Intel. Teir c'hazel en-dro d'ur porzh, ur poull-dour en e greiz, ac'h ae d'ober ar savadur. El liorz diabarzh e oa ur bratell. Bezañ 'oa ul levraoueg, pe ur sal an dielloù enni presoù moger evit an dornskridoù, hag a zigor war ur sal tommet dre al leur. Er mell pezhioù degemer e oa kinkladurioù stouk fichet gant follennoù aour hag a daolenne arvestoù mojennel gant loened ha tudennoù, pezhioù savouriezh a bep tu dezhe. Kavout a reer kinkladurioù pompadus heñvel e salioù all eus ar palez fichet gant klujiri-Spagn livet, plakadoù marmor ha porfir, hag ivez an doueez Gwener etre daou amour.

En dommerezha zo stag ouzh unan eus ar salioù-degemer, e oa un atalier kognañ pezhioù moneiz azalek 274. Serret e veze ar pezhioù en ur c'houfr-kreñv, lec'hiet en un toull-kuzh mañsonet dindan al leur. E 260 e krogas an dud a oa o vevañ er palez-se da zastum pezhioù moneiz, kuzhet e podoù lakaet en douar en ur patio. Biskoazh ne voe adtapet an teñzorioù-se ac'h ae 21 000 pezh arc'hant kendeuzet gant kouevr, rak distrujet e voe kazel su ar palez gant an tan e 282, ha ne chomas diouti nemet ludu. War-lerc'h splannder ar batisoù bet savet en eil kantved, en ul lec'h kaer met war var da vezañ taget gant morlaeron, e vanas dismantrou lec'h ma vevas, etre 285 ha 300, ur strolladig soudarded hag a veze o stourm enep an dizurzh politikel ha disurentez an aodoù a oa perzhioù ar c'houlz-se.

LE PREMIER MOYEN AGE

Unanet gant Jezuz-Krist

Dismatret e voe urzh ar Romaned war-dro ar bloaz 480. Diwar neuze e voe rannet an tolead e meur a rouantelezh savet diwar ar c'hemmesk etre pennoù bras Galia roman ha re an enbroidi a gemeras penn ar galloud. En norzh e oa ar Franked, er mervent ar Wizigoted, er c'hornôg ar Vretoned. Delc'her a rae ar gristeniezh, deuet da vezañ ar relijion ofisiel, gant an ensavadurioù roman a oa bet cheñchet kalz diouzh boazioù ar pobloù nevez-deuet. Unaniñ a rae ar baotred hag ar merc'hed-se, hag int disheñvel-mat o sevenadur, peogwir e kredent er memes Doue.

War-dro 550 e teuas ar Franked da vezañ ar bobl greñvañ e kornôg Europa. Dindan veli ar rouaned eus lignez Merove e oa ul lodenn eus an Il-ha-Gwilen hag eus ar Mor-Bihan, tro-dro da eskoptioù Roazhon ha Gwened. E kornôg ha norzh Breizh, a oa e dalc'h ar Vretoned, e oa aozet an takadoù en-dro d'abatioù bras war a seblant, evel e Kembre pe en Iwerzhon.

Azalek 750 e voe unvanet an Impalaeriezh hag aloubet broioù nevez gant lignez nevez ar Garolingidi. Gant Karl Veur e voe krouet Marz Breizh, ennañ kontelezhioù Gwened, Roazhon ha Naoned, abalamour da harzañ ar Vretoned. E penn an tolead-se e lakaas Rolant, e niz a varvas e Roncevaux. Gant e vab, Loeiz an Devod, e voe rediet ar manatioù eus Breizh da heuliañ reolennoù sant Benead hag e rankas ar Vretoned krouiñ eskoptioù. Ar re a deuas war e lerc'h goude 840, tud wanoc'h anezhe, ne voent ket evit talañ ouzh lañs ar Vretoned a astennas o beli betek ar C'hotentin ha Bro-Raez a-raok mont war-gil adarre.

Yann Vreton ne oa ket gwall Frank

Furchet ez eus bet, nevez zo, ur pemzek annez bennak diwar ar maez eus ar Grennamzer Uhel. Daouzek dioute zo en Il-ha-Gwilen, al lodenn eus al ledenez a oa e dalc'h ar Franked betek 850. Enne e oa asambles meur a savadur o mogerioù pri hag o zoennoù soul, gant fornioù evit keginañ pe lakaat ar greun da sec'hañ, siloioù ha grignolioù. Savet e vezent e-barzh logelloù douar bihan stok ouzh gwenodennoù. Krouet e oa bet ar c'hêriadennoù-se e-kerzh ar 6vet hag ar 7vet kantved gant un toullad familhoù, aet e oant war gresk betek bezañ en o brasañ etre an 8vet hag an 10vet kantved, goude-se e voent dilaosket en 10vet-11vet kantved. Heñvel-poch int ouzh al lec'hiennoù all eus bed ar Franked er memes mareoù, ha ken gwir all eo evit an traezoù bet kavet enne hag a zo dres evel ar re a zo bet diskoachet e Normandi pe e Broioù al Liger.

An nebeut a lec'hiennoù nevez-furchet en dachenn a oa e dalc'h ar Vretoned a oa dioute klozioù difenn enne tiez an dud c'halloudus, ha menajoù bihan klozet. Heñvel eo ar fornioù, grignolioù ha siloioù ouzh ar re a zo bet kavet en Il-ha-Gwilen ; evit ar savadurioù avat, a oa re koad, mein pe pri, kleuzet e veze ul lodenn anezhe en douar. N'eus bet kavet enne, koulz lâret, tamm priaj ebet eus ar seurt a veze implijet evit miret traoù ha keginañ ha na oant ket gwall stank e takad ar Franked. Moarvat e veze graet gant listri kantennerezh, koad pe lêt, aet da netra abaoe. Kement-se a zegas da soñj eus ar pezh a vez kavet en Iwerzhon pe e Kembre evit a sell ouzh ar memes mareoù.

LE PREMIER MOYEN AGE

An Normaned a reas o reuz

Azalek penn kentañ an 9vet kantved e oa stankoc'h-stank argadennoù ar Skandinaviz e Breizh hag en aber al Liger. E meur a skrid ez euskaoz eus feulster ar re-se, « tud an hanternoz », « Normaned » pe « Vikinged », a oa dedennet gant pinvidigezhioù ar c'hêrioù hag ar manatioù hag o klask war-lerc'h ar vrud hag ar galloud. En em gavout a raent dre ar mor, gant-se e kasent o argadennoù war an aodoù hag en aberioù da gentañ, ha mont a raent da Skandinavia war o c'hiz e-pad ar goañv. Kregiñ a rejont goude-se da waskañ ar pennoù-bras lik pe relijiel, o c'houlenn digante paeañ truajoù abalamour d'an argadennoù da zihan. Drastet e voe manatioù zo, evel hini Landevenneg (Penn-ar-Bed) e 913, hag un darn vras eus pennoù bras Breizh a dec'has kuit.

War-dro 920 e voe lezet Breizh gant ar Vikinged, a oa en em staliet en o friñselezh e Naoned. Fin e voe d'ar jeu-se pa voe adkemeret penn an traoù gant Alan Varvek e 936. Ha pa 'z eus kaoz eus se ur bern er skridoù, eo diaes kavout roudoù eus al lajad Viking er furchadegoù diwezhañ. Rouez ha dister int : un tamm eus ur spilhenn-alc'hwez skandinavet diskoachet e dismantroù kenkiz Mane ar Vechenn (Mor-Bihan), roudoù eus un tantad en doa gwastet Landevenneg en 10vet kantved, ur pezh moneiz kognet e 915 gant rouantelezh viking York a zo bet kavet e Kamp Peran e Pledr an (Aodoù-an-Arvor), greun pulluc'het eus ur seurtad kerc'h deuet eus Skandinavia e Montourz (Il-ha-Gwilen). Chom a ra ar bez, ennañ ur Viking a renk uhel, a oa bet kavet en Enez-Groe (Mor-Bihan) e 1906, an testeni hep e bar o deus lezet an dud-se eus an norzh war o lerc'h.

LE TEMPS DES SEIGNEURS

Amzervezh an Aotrounez

E penn kentañ an 10vet kantved e kouezhas an impalaeriezh karolingat en he foull, abalamour ma oa krignet gant ar jeuioù diabarzh ha gwanaet gant an aloubadegoù. Peogwir e oa gwanoc'h ar galloud kreiz e c'hallas pennoù bras pe pennoù klannoù astenn o beli war dakadoù bras pe vrasoc'h. Dont a reas ur gevredigezh nevez, diazezet war an darempredoù eeun etre un den hag un den all. En em lakaat a reas ar re wanañ dindan warez ar re greñvañ, en eskemm ouzh ul le a fealded hag ur skoazell armet. Mont a reas an aotrounez d'ober ar pennoù brezel ha pennoù politikerezh nevez. Disheñvel e oa tud ar rummad uhel-se abalamour m'en em gannent war varc'h hag abalamour ma oant perc'henn war un dalc'h, pe un aotrouniezh, hag ac'h ae ur c'hastell, evit an aotrounez kreñvañ, d'ober ar c'hreiz anezho a-fet politikerezh, ekonomiezh hag arme.

Tamm-ha-tamm ec'h eas an holl c'halloudoù e dalc'h un toullad familhoù meur hepken. Nebeud war-lerc'h ar Bloavezh Mil e teuas konted Roazhon da vezañ duged Breizh. Digreskiñ a reas o emrenerezh tamm-ha-tamm hag en em gavout a reas an dugelezh dindan ar veli saoz-ha-norman e-kreiz an 11vet kantved. Mont a reas adarre dindan mestroni roue Frañs, a lakaas ur c'henderv dezhañ da zug Breizh e 1213. Diwar neuze e strivas al lignez nevez, iskisat tra, da ziazezañ ur velestradurezh emren. Dont a reas Breizh da vezañ ur gwir stad e fin ar 14vet kantved, ganti hec'h ensavadurioù, hec'h arme hag he fezhioù aour a veze skoet ganti. Echu e voe gant ar statud kazi dizalc'h-se e 1491, pa deuas a-benn Bro-Frañs da ziharpañ dugelezh Breizh a oa bet oc'h enebiñ e-pad 5 bloaz. E 1532 e voe staget Breizh ouzh kurunenn Frañs da vat.

Ar vuhez er c'hastilli

E-kreiz ar vuhez er grennamzer e oa ar c'hastilli. Traoù luziet e oant, a veze kavet enne holl berzhioù ar gevredigezh feodel, ar pezh a weler mat gant kastell ar Gwildoù e Krehen (Aodoù-an-Arvor) a zo bet furchet abaoe 1994. Eus an diavaez e oa kement hag ur c'hreñv, lec'h ma oa ur gwarnizon ha lec'h ma c'halled dont da glask repu da ziwezhañ-holl pa veze ur brezel gant un aotrou eus an dro.

En diabarzh e oa annez an aotrou hag e diegezh, a oa e familh hag an dud nes. Eno e oa lojeiz bras, cheuc'h peurvuiañ, fichet gant livadurioù pe stignoù, leurioù karrellet ha prenestroù o gwer livet-kaer. Renket e veze an traoù en-dro d'ar sal vras a veze implijet evit ar banvezioù, hag ivez evit bodadegoù ha breujoù an aotrou, evit ar barnadennoù. Eno e veze kinniget d'an aotrou ar c'hontoù eus e zomanoù, eus an telloù ha taosoù a oa da vezañ paeet dezhañ.

Er c'hastilli, a oa e penn pezhioù domanioù war ar maez, e oa ivez stalikerezh evit an ti (keginoù, fornioù...), al labour-douar (marchosioù, grañjoù, kavioù...), an artizanerezh (govelioù, milinoù...). Enne e oa ivez pep a chapel, hag a-wechoù un iliz-parrez. Er re vrasañ anezhe e veze kavet ur prioldi pe ur skolaj chalonied.

Pa veze trec'het an aotrou e c'halle e gastell, da lavaret eo arouez e c'halloud, bezañ distrujet pe difoeltret.

LE TEMPS DES SEIGNEURS

Bezañ an hini kentañ gant an armoù gwellañ

Brezelioù a veze ingal er Grennamzer. Teroueroù bihan, e kevezerezh an eil gant egile, ac'h ae d'ober ar gevredigezh feodel, hag alies e klaske an aotrounez astenn o beli war an dalc'hoù a oa e-kichen o hini. Pa veze peoc'h ne veze ket stank ar soudarded, hag implijet e vezent da zalc'her an urzh. Pa veze brezel e vezent lakaet da ren strolladoù bihan a dud armet, peizanted anezhe. A-wechoù ec'h ae an aotrounez pinvidikañ da gemer gopr-soudarded arbennik pe ijinourien a veze karget da sevel mekanikoù seziz.

Adal ma voe krouet ar c'hanolioù er 14vet kantved e cheñchas an traoù tamm-ha-tamm. Ezhomm a oa tud hag o doa desket ober diouzh an teknikoù nevez-se. Diwar neuze e veze implijet muioc'h-mui a dud a rae o micher eus ar brezelioù, ha gopret e vezent. Uhel-mat e oa priz ar c'hanolioù, ar poultr hag ar boledoù, a veze graet gant mein da gentañ, e metal da c'houde. Ne oa ket tourioù ha mogerioù ar c'hastilli kozh evit harzañ ouzh ar c'hanolioù ha ker-ruz e kouste sevel reoù greñvoc'h.

Dre forzh klask kaout an armoù gwellañ en em gav Stadoù zo kalz kreñvoc'h evit ar e all, diwar-goust an darn vuiañ eus an aotrounez. Gallout a reas Bro-Frañs e-giz-se, abalamour ma oa ganti pezhioù kanol eus ar re wellañ tout, trec'hiñ Bro-Saoz er bloavezhioù 1450 ha da-c'houde sujañ Dugelezh Bourgogn, ha hi kreñv. Daoust d'an arc'hant bras he doa lakaet evit sevel kreñvlec'hioù e rankas Dugelezh Breizh plegañ ivez e fin ar 15vet kantved. Bro-Frañs a oa mestr en Europa.

L'ARCHEOLOGIE MODERNE EN QUESTIONS

Ober war-dro an dud klañv

El lec'h m'emañ bremañ ar blasenn Santez-Anna e kaver dismantrou stagadennoù an ospital, a oa bet furchet e 1999 a-raok sevel al linenn vetro gentañ e Roazhon. Diwar studiañ an traezoù ha framm ar savadurioù a oa bet dizoloet er chanter-se gant ur skipailh klaskerien hag a labour war bep a dachenn disheñvel, ha gant sikour ar pezh a gaver en dielloù skrivet, ez eus bet gallet anaout, evit ar wech kentañ e Bro-Frañs, ar vuhez pemdez en un ospital eus penn kentañ ar 16vet kantved.

A-drugarez da vourc'hizien ha d'ur bodad dek breuriez micherourien eus Roazhon a roas arc'hant, e voe digoret an ospital Santez-Anna e 1340 en ur fabourz hag a oa en tu all da ramparzhioù ar 15vet kantved, sko en hent Sant-Maloù. Mont a rae en-dro diouzh reolennoù al leandioù : soagnañ ar re glañv hag an dud nammet, degemer ar birc'hirined hag ar veajourien all, reiñ da zebriñ d'ar re baourañ en aluzen ha lojañ tud kozh pe/hag intañvezed en eskemm ouzh legadoù. Ennañ e oa ur sal-degemer, ur chapel, ur gegin hag un ti-kouez.

Diouzh a lenner en dielloù e c'haller lavaret e oa gouest da zegemer etre 30 ha 50 a dud. Savet e oa bet ar batis war batrom an ilizoù, gant ur sal vras e stumm un nev, gant-se e c'halled rannañ anezhi evit dispartiañ paotred ha merc'hed ha lakaat en o-unan an dud a oa gant ar c'hleñvedoù ar re spegusañ. Ur glañvdiourez a rae war-dro degemer an dud, priziañ pegen klañv e oant ha neuze heñchañ anezhe, hag ar re all a laboure en ospital war-dro soagnañ, prientiñ ar predoù, gwalc'hiñ an dud, merañ al liñselioù hag al lienaj-korf.

Kalon yac'h a rank debriñ

Diazezet e oa ar vedisinerezh er Grennamzer war ar c'hempouez etre an dourennoù (ar gwad, al limf, ar vestl velen hag ar vestl du), pa veze re eus unan anezhe gant un den e skoe klañv. Gant kement boued a zo ez eus un dregantad eus an holl zourennoù-se. Gant-se e ranke an dud bezañ soagnet da gentañ-penn dre ur reol-voued hag a oa diouzh an doare ma oa lodennet o dourennoù.

Alies, el levrioù keginañ, e veze gouestlet ur pennad d'an dud nammet ha d'ar re glañv : kaboned poazhet en dourgib, bouilhoñs alamandez, soubenn binochez, grilhed-dour farset, etremeuzioù ha yod-kerc'h a veze lakaet war ar roll, meuzioù gwenn anezhe dreist-holl pa oa al liv-se arouez ar burded, ha dre-se mat da bareañ.

Gant an eskern hag ar pollen a zo bet kavet e c'haller gouzout hiroc'h war ar pezh a veze debret en ospital. Abalamour d'an deizoù vijil e oa kalzik seurtoù pesked, daoust ma veze diskarg an dud klañv alies. Evit an devezhioù all e veze kig leue, bevin, moc'h ha deñved hep ankouaat an evned, eus ar yer d'an devediged. Gant ar greun e ouzomp hiroc'h war ar c'haol, an irvin, ar pour, ar panez hag ar fav a veze gounezet e liorzhoù an ospital. Evit ar pezh a sell ouzh an edoù, mont a raent d'ober diazez ar bevañs dre ar bara, ar yod, an tourtennoù hag ar pastez. Impljet e veze ar sukr hag an amann da louzoù.

Evit poazhañ, mitonañ, birviñ ha mirout ar boued e veze graet gant podoù a bep seurt ment hag a veze skaotet ha cheñchet alies, d'an traoù da vezañ yec'hedus. Er pezelioù bras e veze graet formaj diwar al laezh a oa start da virout. Kavet ez eus bet ur plad hag a zo heñvel ouzh ur billig zoken !

L'ARCHEOLOGIE MODERNE EN QUESTIONS

Burbu, gwerbl... ha taolioù-heol

Savet e oa bet ospital Roazhon da-heul ar gaouad kleñvedoù-red bras, ar vrec'h hag ar vosenn du, a reas o reuz e Breizh e 1348, 1498, 1507-1508 ha 1550. Gwelet a reer avat, diwar studiañ ar c'hwibez hag an amprevaned a gaver er mon, e veze graet war-dro ar poanioù ordin ivez.

Pa chome an dud hep gwalc'hiñ o daouarn, al legumaj pe ar frouezh kriz, e c'hallent tapout *Ascaris lumbricoides* ha *Trichuris trichiura*, preñved arvevat eus ar benvegad koazhañ hag a zegase poan-gof, c'hoant dislonkañ ha red-kof. An tenia, a gaver er c'hig kriz pe grillhet, ar mod da boazhañ a blije kalz d'an dud en o aez, a zegase trubuilhoù er stomog hag er bouzelloù. Diwar debriñ plant evel c'hwervizon pe beler e c'halle an den, hep gouzout dare dezhañ, lonkañ distomatoz, larvenned arvevat hag a deu kleñvedoù an avu d'o heul, marvel a-wechoù, evel trematoda ha *fasciola hepatica*, fall ivez evit an avu, hag a veze tapet dre ar blotviled hag ar c'hig deñved kontammet.

Evit a sell ouzh an amprevaned, dont a rae ar *Sitophilus granarius*, pe ar c'hwil-kos, diwar debriñ boued graet gant edoù pe potaj gwastet. Kavet ez eus bet ivez, er gouelezennoù, c'hwibez hag a veve war ar c'hoad hag ar plouz louedet. Moarvat e oant e-barzh golc'hedoù plouz an dud klañv.

Ne vez ket kavet roudoù eus an holl boanioù gant an arkeologiezh avat. Dav eo lavaret ouzhpenn e ranked, war ar pemdez, ober war-dro ar gwilioudoù, ar gwallzarvoudoù ouzh al labour, al loskadurioù a bep seurt, ar c'halondev, an dantadurioù, an taolioù-heol ha kement a oa hag a veze kontet da gleñvedoù ivez.

L'ARCHEOLOGIE MODERNE EN QUESTIONS

En em soñjal war an arkeologiezh vodern

E Breizh n'eus ket bet graet nemeur a furchadegoù evit a sell ouzh relegoù an amzerioù modern, nemet ha furchadegoù dindan vor e vefent evit studiañ peñseoù niverus c'hoarvezet war-lerc'h ar 16^{vet} kantved. Ar furchadegoù-se, en tu all d'ar from o welet ar pezh a zo bet kavet, a ra deomp en em soñjal war gefridioù an arkeologourien en hor c'hevredigezhioù a vremañ.

Da-heul an enklaskoù a zo bet lañset war ar mareadoù-se anavezet dre an testennoù eo dav soñjal en-dro war dachenn-studi an arkeologiezh ha penaos e rank klokaat an diskiblezhioù all. Pa vez stank ar roudoù eo ret evel-se lakaat selloù meur a arbennigour, istorourien dreist-holl, keñver-ha-keñver.

Gant ar studioù-se e vezomp lakaet d'en em soñjal ivez war ar pezh a zo da renabliñ, da wareziñ ha da studiañ. Ha pa ne veze graet lec'hiennoù arkeologel nemet eus monumantoù hepken gwechall, e ranker bremañ gwelet an traoù en un doare all. Klask a ra an arkeologourien, hiziv an deiz, kompren an doare m'eo emdroet neuz ar maezioù e-keñver kement tra ac'h a d'ober anezhe.

Rankout a reer bevenniñ palioù an arkeologiezh a vremañ hag ar sammad arc'hant a vez roet eviti. E Breizh ez eus bet dibabet studiañ lec'hiennoù arouezius, ha pa vefe lezet distrujañ roudoù disteroc'h goude na vefent ket bet studiet da vat. Diwar an 8 000 hektar a dachennoù labour-douar a vez adkempennet bep bloaz e Breizh n'eus nemet 400 a vez sontet, ar pezh a laka diskoachañ un tregont lec'hienn bennak na oant ket anavezet betek-henn. Ur pemzek bennak dioute hepken a vez furchet da vat. N'eo ket diaes ijinañ neuze pegement a relegoù a vez distrujet p'en em astenn ar c'hêrioù ha p'emeur oc'h adkempenn ar maezioù.